

ARBATA: NUO ŽODŽIŲ – IKI ŽODYNŲ, NUO TEKSTŲ – IKI TEKSTYNŲ

ESMINIAI ŽODŽIAI: etimologija, semantika, leksikografija, tekstynų lingvistika, asociacijų eksperimentas, sinonimai, bendrašakniai dariniai, stabilieji junginiai.

Straipsnyje, remiantis diachroniniais leksikos tyrimais ir leksikografiniais šaltiniais, taip pat per bendrąją internetinės paieškos sistemą prieinamais viešąją ir privačiąją vartoseną reprezentuojančiais tekstais bei tekstynais, žodinių asociacijų eksperimento medžiaga, nagrinėjama skolinio *arbata* etimologija, semantika, santykiai su sinoniminiais gėrimus įvardijančiais lietuviškais žodžiais, bendrašakniai dariniai ir vartosenos polinkiai, pateikiama leksikografinių rekomendacijų.

1. Algirdas Sabaliauskas žodį *arbatà*, sulydžiusį du visiškai skirtingų kalbų žodžius – lotynų *herba* (*žolė*) ir pietų kinų *tē* (*arbatžolė*), laiko ypatingu, keistu skoliniu. Lietuviai jį gavo iš lenkų (er > ar: Smoczyński 2007: 22), kurie išlaikė sveiką pirmąjį šio žodžio komponentą *herbata*. Lenkai šį žodį pasiskolino iš Vakarų Europos kalbų, plg. olandų *herba thee* (Sabaliauskas 1966: 75; remtasi Sławski 1952: 416; Sabaliauskas 1990: 244; remtasi Sławski 1952: 416; Vasmer 3 299, 4 311). Iš šiaurės kinų *chā* kilo kitų slavų kalbų arbatos pavadinimas, plg. rusų *чай* ir kt. (Sabaliauskas 1990: 244). Vakarų Europoje šį gėrimą įprasta vadinti taip pat vienašakniais žodžiais – įvairiomis minėtojo iš pietų kinų kalbos pasiskolinto žodžio *tē* modifikacijomis: angliškai *tea*, prancūziškai *thé*, itališkai *te*, vokiškai *der Tee* ir kt. (Sabaliauskas 1994: 19).

Arbata bei ją įvardijantis žodis Lietuvą, palyginti su Vakarų Europa, į kurią XVI a. pabaigoje–XVII a. viduryje jos atvežė portugalų ir olandų jūrininkai, pasiekė palyginti neseniai – tik XVIII a. (LEK 1 1933: 929; LEB 1 1953: 236; Sabaliauskas 1994: 19). Arbata iš pradžių plito dvaruose ir miestuose, kaip ir kitose šalyse, bet pamažu, ypač po 1863 m., pa-

siekė ir kaimą (LEK 1 1933: 929; LEB 1 1953: 236). Teigiama, kad *arbatą* esant vėlyvą skolinį liudija ir fonetinės substitucijos pakitimai: ankstyvuosiuose skoliniuose slavų balsis *a* perteikiamas lietuvišku *o*, vėliau – *a*, plg. br. *kanyca* → lie. *kopūstas*, bet le. *herbata* → lie. *arbata* (Laučiūtė 1977: 95; žr. taip pat LKEŽB). Tačiau kiti tyrėjai kaip ankstesnį variantą nurodo tarminę skolinio formą *arbotà* (Smoczyński 2007: 22), plg. LKŽ pateikiamą identišką variantą *arbotà* (Kupiškis).

Vėlyvą arbatos pasirodymą rodo ir rašytiniai šaltiniai: lenkų kalbos žodis aptinkamas XVIII a. kalbos paminkluose, lietuviškoji forma *arbata* randama naujesniuose raštuose (Sabaliauskas 1990: 244). *Lietuviškojoje enciklopedijoje* teigiama, kad Lenkijos ir Lietuvos valstybėje pirmasis arbatą kaip kenksmingą kinų nuodą 1777 m.¹ yra paminėjęs kunigas Klukas (LEK 1 1933: 929). Janas Krzysztofas Klukas – 1739–1796 m. gyvenęs lenkų gamtininkas, kunigavęs Lenkijoje, bet mokėsis ir Vilniuje, tyrinėjęs Lenkijos ir Lietuvos florą bei fauną, lenkų kalba išleidęs apie jas veikalų, kurių buvo išversta ir į lietuvių kalbą (LEB 12 1957: 146; VLE 10 2006: 294)². *Lietuviškojoje enciklopedijoje* kaip antrasis arbatos paminėjimo šaltinis nurodomas XIX a. pradžios Lietuvos lenkų rašytojo Chodzko's³ 1837 m. lenkų k. išleistas apsakymas *Samowar* (LEK 1 1933: 919)⁴. *Lietuvių kalbos žodynas*, fiksuojantis „visų lietuvių kalbos žodžių, pajėgtų užrašyti iš visų tarmių ir raštų nuo 1547 m.“ (Vitkauskas 2002: 8) leksikografinius ir tekstinius šaltinius (žr. <http://www.lkz.lt/dzl.php?3>; <http://www.lkz.lt/dzl.php?11>), prie pirmos žo-

¹ 1777-ieji kaip pirmieji arbatos paminėjimo metai nurodomi ir Bostone leistoje *Lietuvių enciklopedijoje* (LEB 1 1953: 236).

² *Lietuviškosios enciklopedijos* (LEK) iki 1944 m. išleista tik iki J raidės, o tarp Bostone leistoje *Lietuvių enciklopedijoje* (LEB) ir *Visuotinėje lietuvių enciklopedijoje* (VLE) minimų šio autoriaus veikalų 1777 m. nenurodoma. Šiais metais yra paskelbtas šio autoriaus veikalo *Roslin potrzebnych, pozytecznych, wygodnych, osobliwie krajowych, albo które w kraju uzyteczne być mogą, utrzymanie, rozmnozenie i zażycie*, išleisto Varšuvoje 1777 m., 1 tomas *O drzewach, ziołach ogrodowych i ogrodach* (žr. Kluko muziejaus interneto svetainės *Muzeum Rolnictwa im. ks. Krzysztofa Kluka* informaciją: http://www.muzeumrolnictwa.pl/patron_muzeum.html). Skaitmenine forma šis veikalas (orig. raš. *Roslin potrzebnych, pozytecznych, wygodnych, osobliwie krajowych, albo które w kraiu uzyteczne bye mogą, utrzymanie, rozmnozenie, i zażycie. Tom I <...> Krzysztofa Kluka <...> w Warszawie <...> Roku 1777*) pateiktas svetainėje: http://books.google.lt/books/about/Roslin_Potrzebnych_Pozytecznych_Wygodnych.html?id=y6A5AAAAcAAJ&redir_esc=y).

³ Čia nurodoma vardo forma Ignas, rašytoją aprašančiame straipsnyje – Ignotas (LEK V 1937: 375), *Visuotinėje lietuvių enciklopedijoje* šis 1794–1861 m. gyvenęs Lietuvos rašytojas, rašęs lenkų kalba, įvardijamas kaip Ignacas Chodzka (lenk. Ignacy Chodźko) (VLE IV 2003: 81).

⁴ Čia vartojama sulietuvinta pavadinimo forma *Samovar*, bet rašytoją ir jo kūrinį pristatančiame straipsnyje pateikiama f. *Samowar* (LEK 5 1937: 376).

džio *arbata* reikšmės (medelis, iš kurio lapų verdamas gėrimas) nurodo Jurgio Ambraziejaus Pabrėžos (1771–1849) raštus (LKŽ). LKŽ kartotekose konkretesnių duomenų nerasta, bet šaltiniu greičiausiai laikytinas šio vieno iškiliausių XIX a. švietėjų, kunigo ir botaniko, pirmojo Lietuvos floros tyrėjo Jurgio A. Pabrėžos botanikos veikalas *Taislius augyminis* rankraštis (plačiau apie jį žr. Pabrėža 2009: 9 ir t. t.), p. 372: 351. **Arbata**. – **Thea**. – / *Theestrauch*. Link.). – 1. Ar. *Kinskyyny*. – *Th. chinensis*. <...> 2. Ar. *Žalooji*. – *Th. viridis*. <...> 3. Ar. *Statioji*. – *Th. stricta* <...>⁵.

2. Lietuviai arbata vadina ne tik iš (fermentuotų) džiovintų **arbātmedžio** (lot. *Thea*: TB)⁶ lapelių gaminamą karštą gėrimą – baltąją (mažiausiai apdirbta, iš pumpurėlių su dviem pirmaisiais lapeliais), žaliąją (trumpai fermentuota), juodąją (ilgai fermentuota)⁷ ir kt. arbatas⁸. *Arbata* Lietuvoje vadinamas ir bet koks karštas (kartais – šaltas) gėrimas, paruoštas ne tik iš įvairiausių žolelių, bet ir vaisių, uogienės ar pan. (išskyrus kavą ir kakavą). Tai rodo žodyną, vartosenos ir asociacijų eksperimento duomenys.

Žodynuose *arbata* gėrimo reikšme paprastai nusakoma kaip „gėrimas su arbatžolėmis“ (DLKŽ, LKŽ), o **arbatžolės** – kaip arbatos žolės (LKŽ),

⁵ Dėkoju Lietuvos kalbos instituto (LKI) Leksikografijos centrui ir Ritutei Petrokienei bei Jolitai Urbanavičienei už galimybę pasinaudoti dar neskelbto (nuo 224 p.) Jurgio A. Pabrėžos rankraščio *Taislius augyminis*, saugomo Nacionalinėje Martyno Mažvydo bibliotekoje, antrosios dalies kopija ir LKŽ kartotekomis, taip pat kolegėms iš LKI Danutei Liutkevičienei, Violetai Meiliūnaitei ir Vilmai Zubaitienei (Vilniaus universitetas), leidusioms pasinaudoti savo bibliotekomis. Ypač dėkoju *arbatos* etimologiją anksčiau atskleidusiam Algirdui Sabaliauskui – už suteiktą galimybę pasidalyti šiandieninėmis įžvalgomis.

⁶ *Visuotinėje lietuvių enciklopedijoje* nurodomos dvi arbatmedžio rūšys: indijinis (lot. *Thea assamica*) ir kininis arbatmedis (lot. *Thea sinensis*) (VLE I 2001: 708). Terminų banke, be *Thea sinensis*, pateikiama ir kt. šios arbatmedžių rūšies lot. pavadinimų atitikmenų: *Camellia sinensis*, *Thea viridis* ir kt. (TB: <http://terminai.vlkk.lt/pls/tb/tb.result>). Būtent šis lot. pavadinimas plačiai paplitęs Lietuvoje bei pasaulyje (žr. <http://lt.wikipedia.org/wiki/Arbata> ir kt.). Esama ir kt. klasifikacijų, pvz., enciklopedijoje *Britannica* nurodomos dvi augalo *Camellia sinensis* rūšys: Kinijoje auginama *C. sinensis sinensis* ir Indijos Asamo provincijoje – *C. sinensis assamica*. Vartosenoje esama ir pastarojo sinonimo *Camellia assamica* (<http://www.ahmadtea.lv/lt>; <http://lt.wikipedia.org/wiki/Arbata>; WEBS).

⁷ Kinijoje ji vadinama *raudonąja arbata* (<http://lt.wikipedia.org/wiki/Arbata> ir kt.); nereikėtų jos painioti su Lietuvoje liaudiškai taip vadinamu *siauralapio raibsteglio* (lot. *Aspalathus linearis*, angl. *rooibos*: ALP 2005) gėrimu.

⁸ Pagal fermentacijos laiką skiriama ir kitokių arbatos rūšių, pvz., iš dalies fermentuota *ulongo* (*oolong*; kin. *juodasis drakonas*). Arbatos klasifikuojamos ir pagal kitus kriterijus (žr.: <http://lt.wikipedia.org/wiki/Arbata>; <http://arbatosnamai.comyr.com/>; <http://www.arbatinukas.lt/> ir kt.).

džiovinti ir apdoroti arbatlapiai [t. y. *arbatmedžio lapeliai* DLKŽ] ar kitos *arbatos žolės* (DLKŽ). Nors iš pastarosios apibrėžties matyti, kad arbata gali būti vadinamas ne tik iš arbatmedžio žaliavos paruoštas gėrimas, vis dėlto naujesniuose internetiniuose šaltiniuose asociacijų su arbatžolėmis keliantį pasakymą *arbatos žolės* mėginama tikslinti, pvz., *bet koks vaisių ar žolelių gėrimas* (Viki). Tokį reikšmės plėtimo polinkį atspindi ir vartoseną. *Dabartinės lietuvių kalbos tekstyno* (T), apimančio per 100 mln. žodžių bei reprezentuojančio viešąją rašytinę vartoseną, ir bendrosios interneto paieškos sistemos *Google* (<http://www.google.lt> – toliau Int), atspindinčios viešąją ir privačiąją vartoseną, tyrimo rezultatai patvirtina, kad *arbata* vadinamas ne tik arbatmedžio lapelių gėrimas, taip pat leidžia teigti, kad *arbata* šia reikšme suvokiama dar kiek plačiau, nei nurodoma žodynuose, plg.:

Kokią arbatą labiausiai mėgstate – juodą, žalią, baltą, uolong, vaistažolių, vaisinę? (www.arbatinukas.lt arbatos mėgėjų apklausa); *Žolelių ir vaisinės arbatos* – gėrimai, gaminami iš įvairių augalų džiovintų vaisių, uogų. Nuolat vartojama stipri *arbatžolių arbata* nuodija organizmą (Int); *Smarkiai peršalus labai tinka liepžiedžių, ramunėlių ir mėtų arbata* (Int); *Garsėja savo šakočiais ir liepžiedžių arbata* (T); *Aviečių uogienės arbata*. Turbūt dėl jos ir *vaisinę arbatą* pamėgau. *Prisikraudavau uogienės trečdalį puodelio ir užpildavau karštu vandeniu* (Int); *Šaltoji arbata su uogiene*. Įdedame *uogienę* ir užpilame virintu vandeniu, palaukiame min. ir užpilame šalto vandens (Int).

Tekstyne pateikiamų stabilijų – dažnai vartojamų – su skoliniu *arbata* žodžių junginių,⁹ apimančių įvairias (vaista)žoles: *žol(el)ių, vaistažolių, liepžiedžių, ramunėlių, mėtų*, ir „tikrąją“ *arbatą*, t. y. *žalią(ją)* ir *juodą(ją)*, santykis pastarųjų nenaudai (tokių perpus mažiau). Tai leistų numanyti „lietuvišką“ arbatos sampratą. Panašius polinkius liudija ir koreliuojantys laisvųjų asociacijų eksperimento¹⁰, kuriuo siekta nustatyti, kokias asociacijas sukelia žodis–stimulus *arbata*, duomenys (tyrime dalyvavo 66 Vilniuje gyvenantys abiejų lyčių – daugiau moterų, įvairaus amžiaus – nuo 9 iki 68 m. – ir iš-

⁹ Plačiau apie tekstynų lingvistikai svarbų stabilijų junginių klausimą žr.: Rimkutė 2006; Marcinkevičienė 2010 ir kt.

¹⁰ Asociacijų metodu lingvistų dažniausiai tiriami kalbinio pasaulėvaizdžio atspindžiai (žr.: Papaurėlytė-Klovienė 2005; Akelaitienė 2007 ir kt.), asociacinių laukų analizė pateikia nemažai nekalbinių žinių – informacijos apie visuomeninį gyvenimą, ekonomiką, nacionalinės savimonės elementus, vertinimą ir pirmenybės atidavimą kam nors (Papaurėlytė-Klovienė 2005 ir kt.). Bet yra pagrindo manyti, kad iš asociacijų daugiau galima spręsti apie semantinių ryšių ir pačios kalbos struktūrą (žr. Zavjalova 2006: 151). Plačiau apie asociacijų metodą žr.: Papaurėlytė-Klovienė 2005; Zavjalova 2006 ir kt.

silavinimo respondentai). Pateikta kiek daugiau (41) asociacijų, apimančių įvairias (vaista)žoles: *žolelių* 4, *žolelės* 4; *mėtų* (*mėtinė*) 3, *mėtos lapeliai* 1; *liepžiedžių* 2, *liepžiedžiai*; *čibrelių*, *čibreliai* 3; *medetkų* 2; *melisa*; *ramunėlių*, *ramunėlės*; *vaistažolės* ir t. t., ir 37 asociacijos, apimančios *žalią(ją)* (16), *juodą(ją)* (19) ir *baltą(ją)* (2) arbatą. Dvigubai daugiau tokių asociacijų, kurios siejasi su tikėtiniu (vaista)žolių poveikiu, pvz.: *gripas* 2, *gydanti* 2, *gydymasis*, *pagalba sergant*, *padeda pasveikti*, *liga*, *raminanti* (*raminančioji*) 3, *geras*, *ramus miegas* ir pan., nei su numanomu arbatmedžio lapelių arbatos veikimu, pvz.: *tonizuojanti* 3, *tonizuoja*, *nuo miego* ir pan. Tokie dabartinės vartosenos polinkius atspindintys tyrimų rezultatai liudija tradicijų tąsą: anot etnologų, arbata seniau lietuvių būdavo verdama iš įvairių vaistažolių – liepžiedžių, kmynų, ramunėlių, žemuogių, bruknių, aviečių lapų ir žiedų (Dundulienė 1991: 165). Nemažai asociacijų esama su žodynuose kol kas neminimu arbatos „vaisiškumu“, t. y. arbata, pagaminta iš užplikytų vaisių gabaliukų: *vaisinė* 11, *vaisiai* 7. *Vaisinė* arbata, šalia *žaliosios* ir *juodosios* bei *ramunėlių* ir *pelynų*, randama ir palyginti nedidelės apimties *Sakytinės lietuvių kalbos tekstyne* (ST). Galiausiai bendrosios interneto paieškos statistiniai duomenys (*vaisinė arbata* – apie 110 000 pavartojimų, *žolelių arbata* – apie 170 000, *žalioji arbata* – apie 112 000, *juodoji arbata* – apie 61 700¹¹) rodo neabejotiną poreikį tikslinti *arbatos*, kaip gėrimo, reikšmę, plg. *gėrimas su arbatžolėmis* (DLKŽ, LKŽ).

3. Jeigu palyginti naujas, XVIII a. skolinys *arbata* vartojamas bet kokiam karštam gėrimui, išskyrus kavą ir kakavą, įvardyti, kyla klausimas, ar anksčiau lietuviams buvo nebūdingi karšti gėrimai, ar arbata taip išpopuliarėjo, kad lietuviškąjį karšto gėrimo pavadinimą ilgainiui išstūmė? Žodynai rodo, kad savų žodžių, kuriais aptariamąją realiją būtų galima vadinti, turėta. Karštas gėrimas, kaip ir viralas, vadintas *karštimu* (LKŽ). Būta ir siauresnės reikšmės pavadinimų su šaknimi *žol-*¹². Tai karšto vaistažolių gėrimo pavadinimas *žolikės*, *žolynė* (taip vadinta ir žolių priaugusi vieta): *Užsruobs žolikių i nusikratys [ligele]*; *Ramunelių turu susirinkusi, išverdu tokią žolynelę* (LKŽ). Tai ne tik karštą žolių gėrimą, bet ir antpilą, net žolių sriubą įvardijantys bendrašakniai žodžiai *žolienė*, *žolainė*: *Tylėdamas sriūbčiojo karštą*

¹¹ Žiūrėta 2011 12 10. Statistika pateikiama neatmetus pasikartojančių atvejų.

¹² Už pirminę mintį dėkoju Lietuvos edukologijos universiteto kolegei Žanetai Markevičienei, pasidalijusiai savo krašte anksčiau vartotais šios šaknies karšto gėrimo pavadinimais.

žolainę, *svaigo nuo aštraus šaltmėčių kvapo; Gerai būtų žolienės išgėrus* (LKŽ). Kai kurie iš šių žodžių gėrimo reikšme aptinkami tekstyne ir (ar) pavieniuose tekstuose:

Išvirė kažkokios žolienės-marmalienės, sukošė į litrinį bokalą ir sugirdė „pacientui“ (Int);

Vyrai, tikriausiai, be vakarienių? – Stiklinės karštos žolainės būtų ne pro šalį, – sumurma aukštasis. – Gerai laikais šiose apylinkėse būdavo per talkas ir kiaušius kūno su „kulegėliu“, ir alučio (T);

Mmm... simpapmončikas! – jaunylis guviai pasičiumpa liauną mokytojos ranką ir apipila bučiniiais iki pat alkūnės. – Nelepinkite mūsų – po stiklą žolainės [gali būti ir antpilo reikšme, J. G.], ir užteks. Tau tai tik mašną prikišti, – drebia ilgšis ir permetęs pusautomatį į kitą ranką atidžiai, net nemirkčiodamas nužvelgia mokytoją (T);

Prisipyliau tokios, atseit, raminamai veikiančios žolienės, ir vienu mauku išgėriau, – gal dabar Kasparas dings, pranyks, iššliauš jam vienam žinomais urveliais į savo požemius. Bet ne. Kylant piktumui, pajutau, kad ir jis visas įsitempė, įsirėžė lyg sakydamas – ne, bičiuli, nepasiduosiu! Taip lengvai tu manęs neįveiksi! Bet manyje jau buvo gimęs ir nugalėjęs sprendimas, ir aš tik dusliai nusijuokiau į jo nematomą veidą – dabar tu man nebebaisus, Kasparai!

Taip, svety, dabar tu bejėgis! Išsiviriau labai stiprios arbatos, užsimoviau savo senutėles kareiviškas galifė kelnes, įsispyriau į senus pusaulius, o ant juodo nudyžto megztinio dar užsitempiau odinį supleišėjusį švarką (J. Kunčinas „Kasparas“, žr. <http://www.tekstai.lt>, toliau – ŠLLA).

Vis dėlto iš pateiktų vartosenos faktų matyti, kad tai tėra vienkartiniai grožiniams tekstams būdingesni pavartojimai, turintys specifinę – ne itin kokybiško, ne itin vertingo (siūlomo, kai nėra alaus ar maisto), raminamojo ar kt. karšto gėrimo reikšmę (žr. išretintąsias tekstų vietas). Taigi nors lietuviškų žodžių karštam gėrimui įvardyti ir turėta, jie dabar nebevartojami, vidutinio amžiaus ar jaunesnės kartos atstovams dažnai netgi nežinomi.

Regis, su *arbata* lietuviai bus pasiskolinę ir pačią *arbatos ceremoniją* (tai vienas stabilųjų tekstyno junginių, taip pat minimas ir asociacijų eksperimento dalyvių). Manyti, kad karštas gėrimas lietuviams nebuvo itin būdingas, leistų ne vien žodynų ir rašytinės vartosenos medžiaga, bet ir etnologijos tyrimai: teigiama, kad arbatą, verdamą iš įvairių vasarą prisirinktų vaistažolių, „valstiečiai gerdavo labai retai“ (Dundulienė 1991: 165). Tradiciniai lietuvių gėrimai buvę midus, alus, sula, gira (ten pat). Tai atspindi ir tautosaka: žinomesni midaus, alaus (*alų midų gėriau*), pieno (*balta pieno puta*) vaizdiniai, naminės giros motyvas (*gerą girą gera gert*). Tai patvirtina ir vė-

lesni literatūriniai personažai: *Platūs laukai... Kaimo troba... Mes negerdavome arbatos... Gerdavome pieną, rūgpienį, pasukas, išrūgas, grietinę, naminę, vandenį, pieną, rūgpienį...* (R. Gavelis „Durys, arba taurus kasdienybės prasingumas“; ŠLLA).

Ir tik daug vėliau, randantis visuomenės grietinėlei, knygoje „arbata pakvimpa“: *Kas vakaras, kai ponis pradeda arbatą, / Ant primuso užkaitus, virti* (H. Radauskas „Patefonas“; ŠLLA). Ir nuo tada arbatos motyvas toli gražu nesilpsta, atvirksčiai, stiprėja: ja dvelkia ne tik proza, bet ir drama, eseistika, net poezija:

Ji pastatė ant stalo du puodelius, mažą, beveik žaislinį, arbatinuką, dubenėlį su aukso spalvos persikų uogiene. Ji pakvietė leivą prie stalo, įpylė arbatos, ir kambaryje pasklido malonus ir kažkoks labai pažįstamas kvapas (R. fox „Stebuklų diena“; rasyk.lt);

ŽMONA. Ar neišgėrus mums arbatos? Su cukrum?... Tu galėsi užsikrimsti saldinais (R. Gavelis „Durys, arba taurus kasdienybės prasingumas“; ŠLLA);

Kas yra paslaptis? ... Permainingos ilgų žiemos vakarų nuotaikos, šiluma nuo arbatos puodelio, plevenanti moterų portretuose? (Z. Rimgailienė „Tarytum einantis per lietu...“; žr. http://www.samogit.lt/kultura/einantis_per_lietu.htm);

Valau stalą, plikau arbatą / Ir knygą padžiojęs saulėkaitoj / Imuosi rašyti eilėraščių (K. Platelis „Atsitikimas skaitant“; ŠLLA).

Vis didėjantį arbatos populiarumą, jos svarbą liudija ne tik grožiniai, bet ir kiti tekstai. Tai rodo ir bendrosios interneto paieškos statistiniai duomenys, plg.: *arbata* (apie 2 830 000 pavartojimų) ir kitas lietuvių mėgstamas gėrimas *pienas* (apie 2 940 000). Patvirtina ir *Dabartinės lietuvių kalbos tekstyno* pagrindu parengto *Dažninio rašytinės lietuvių kalbos žodyno* (DŽ) duomenys, plg.: *arbata* (64) ir kitas minėtas lietuviams nuo seno būdingas gėrimas *alus* (47) (dar plg. panašaus dažnumo yra *krepšinis* – 65).

4. Kartu su skoliniu radosi, plėtėsi ir toliau linkęs plėstis žodžio *arbata* lizdas. *Lietuvių kalbos žodyne* pateikiami net 23 **bendrašakniai** žodžiai – hibridiniai dariniai, turintys dėmenį **arbat-**: tai *arbatauti, arbatavimas, arbatdėžė, arbatėlė, arbatynas, arbatindis, arbatinė, arbatinėlis, arbatininkas, arbatinis, arbatinukas, arbatytis, arbatkrūmis, arbatlapis, arbatmediniai, arbatmedis, arbatnamis, arbatninkas, arbatpinigiai, arbatpuodis, arbatšaukštis, arbatuotis, arbatžolės* (LKŽ). Jie visi, išskyrus *arbatindį, arbatinėlį*, yra aptikti interneto vartosenoje, bet tik apie pusę fiksuoti tekстыne ir kaip bendrašakniai *arbatos* žodžiai nurodyti eksperimento dalyvių, vadinasi,

tik apie pusę yra dažniau vartojami (jie pateikti išretintu šriftu). Taigi lietuviams svarbus ir todėl populiarus ne tik pasiskolintasis pamatinis žodis *arbata*, bet ir nemažai kitų su šiuo žodžiu susijusių realių.

Pastebėtina, kad vartosenos ir abiejų eksperimento dalių – asociacijų ir bendrašaknių žodžių – analizė išryškino žodyno pateikiamos ir vartosenoje atsiskleidžiančios tam tikrų darinių (dalinę) reikšmės neatitiktį. Esama atvejų, kai daiktavardis *arbatinė* vartojamas ne *užkandinės*, *užėigos* (DLKŽ, LKŽ), bet *dėžutės arbatai laikyti* reikšme: dailias dėžutes su daug skyrelių reklamuojančioje svetainėje po jų nuotrauka užrašyta *Arbatinė*, šalia – *Druskinė* ir pan. (Int), plg. LKŽ pateikiamą panašią realiją įvardijantį pavienės vartosenos darinį *arbatdėžė*. O *arbatinis* („indas arbatai virti“ DLKŽ, LKŽ) ir *arbatinukas* („indas arbatžolėms vandeniu užpilti“ LKŽ; „indelis arbatžolėms užplikyti“ DLKŽ) plačiai vartojami ne tik žodynuose pateiktosiomis, bet ir bendresne – „indo vandeniui virti“ – reikšme. Pavyzdžiui, interneto svetainėje, reklamuojančioje buities prietaisus, tarp jų ir elektrinius, vandeniui užvirinti, po jų nuotrauka užrašyta *Arbatinukai* (Int); *Kalkes iš arbatinuko vidaus galima pašalinti taip: ilgokai pavirinkime emaliuotą arbatinuką* (T); *Vanduo elektriniame virdukyje užvirė, ir arbatinis išsijungė per 4 min.* (Int); *Pasisavino net ir elektrinį arbatinį* (T). Į tai turėtų atkreipti dėmesį naujų žodynų rengėjai. Beje, esama ir daugiau bendrašaknių žodžių, vartojamų platesne nei darybos reikšme: ne tik arbata, bet ir kava maišoma *arbatiniu* šaukšteliu, ne tik *arbatinėje*, bet ir *kavinėje* už malonų aptarnavimą paliekama *arbatpinigių*. Tačiau kaip apibendrintas viešosios maitinimo įstaigos pavadinimas paplito *kavinė*. Vartosenos bei eksperimento duomenys rodo, kad *arbata* ir bendrašakniai žodžiai labiau siejami su jaukia namų erdve, tad vyrauja būtent tokios asociacijos (*šeima 3; TV, filmas 2, sofa 2, lovos apsikabinimas, antklodė, krėslas; spintelė; knyga, katinas (katinukas) 2, langas 2; telefonas; namai 7, naminė; virtuvė namų; šiluma 12; židiny 4, muzika, juokas; ramybė (ramuma) 4* ir pan.); čia itin reti su viešąja erdve susiję dalykai, pvz., *parduotuvė, sveriama*. Dažniausiai minimi bendrašakniai žodžiai, įvardijantys namų apyvokos daiktus, pvz., *arbatinukas* (52), rečiau – viešosios erdvės realijas, pvz., *arbatinė* (14), *arbatpinigiai* (3).

Vartosenos ir eksperimento duomenys rodo ir tai, kad *arbatos* lizdas linkęs toliau plėstis. Minėtini respondentų pateikti naujadarai *arbatmaišis, arbatvakaronė, arbat(o)gėris, priearbatinis* (sumuštinis). Pirmieji trys taip pat aptikti internete. Rasta ir daugiau žodynuose nefiksuotų naujadarų, dažnai okazinių: *man tie arbatvakariai iki šiol mielai širdį glosto ir primena jaukius*

namus; arbatdienis: kas gi iš mūsų nemėgsta pasimėgauti miela draugija su karštu puodeliu kavos ar arbatikės? Auskarai laistytuvėlis – arbatinukėlis; pienarbatės du puodukai: pieną užvirinu ir užplikau arbatžoles juo, labai padeda atsilaikyti, suteikia sotumo ir jėgų; o tą arbatpienę tai būtinai išbandyk (Int). Vieni jų, kaip kad pastarasis, neabejotinai reikšmingi dėl referentinės funkcijos, kiti okazionalizmai, pvz., *arbatžmogis, arbatšokis*, išsiskiria stilistine ekspresija. Žodynuose nefiksuotas, bet linkęs plisti, dabartinei vartosenai būdingas vienintelis arbatos gėrimą žymintis veiksmažodis *arbatintis* (derėtų pasvarstyti jo pateikties žodyne galimybę), pvz.: *žodžiu, žmonės, ramybės man reik, einu arbatintis* (Int); *Per Riešės kaimelį leidžiuos vandens, arbatinuosi* <...> *O srauningos mintys neša Tavęsp* (R. Šileika „Norėčiau pasikalbėti apie ritualus“, <http://culture.lt/lmenas/>). Palyginti su kitais naujadarais šio žodžio vartosenos statistika nemaža – 275 atvejai internete), net 10 jį kaip *arbatos* bendrašaknį nurodžiusių eksperimento dalyvių ir tolesni šio veiksmažodžio dariniai, kai kurie iš jų taip pat gana dažni – *pasiarbatinti, prisiarbatinti*, pvz.: *buvo giminaitė netikėtai užlėkusi pasiarbatinti; mums užteks prisiarbatinti ir smagiai pasisėdėti* (Int).

IŠVADOS

Skolinį *arbata*, sulydžiusį dviejų kalbų žodžius – lotynų *herba* (*žolė*) ir pietų kinų *tē* (*arbatžolė*), lietuviai gavo iš lenkų, kurie išlaikė sveiką pirmąjį šio žodžio komponentą *herbata*. Lenkai šį žodį pasiskolino iš Vakarų Europos kalbų, plg. olandų *herba thee*. Nors, šiandieniniais duomenimis, lietuviškuose rašytiniuose šaltiniuose skolinys paminėtas tik XIX a. pirmojoje pusėje, bet, remiantis lenkų kalbos raštu, šį skolinį fiksuojančių XVIII a., ir kitais duomenimis, daroma prielaida, kad juo įvardijama realija Lietuvą galėjusi pasiekti XVIII a.

Fundamentiniuose leksikografiniuose šaltiniuose nurodoma viena iš skolinio *arbata* reikšmių – „gėrimas su arbatžolėmis“ (DLKŽ, LKŽ), t. y. „džiovintais ir apdorotais arbatmedžio lapeliais ar kitomis arbatos žolėmis“ (DLKŽ). Tačiau dabartinės vartosenos analizės ir asociacijų eksperimento duomenys rodo, kad lietuviai šiuo skoliniu įvardija ne tik iš džiovintų arbatmedžio (lot. *Thea*) lapų, kitaip – arbatžolių, bei įvairiausių žolelių, bet ir iš džiovintų vaisių gaminamą ar bet kokį kitą karštą gėrimą, išskyrus kavą ir kakavą. Tai skatina tikslinti *arbatos*, kaip gėrimo, reikšmę.

Palyginti neseno skolinio įsigalėjimas bet kokio karšto gėrimo reikšme kelia klausimų: ar anksčiau lietuviams karšti gėrimai buvo nebūdingi, ar arbata taip išpopuliarėjo, kad lietuviškąjį karšto gėrimo pavadinimą ilgainiui išstūmė? Leksikografinė medžiaga rodo, kad savų žodžių, kuriais būtų galima įvardyti aptariamąją realiją, turėta: *karštimas*, *žolikės*, *žolynė*, *žolienė*, *žolainė* (LKŽ), bet dabartinei vartosenai jie nebūdingi. Šie ir kiti straipsnyje pateikiami tyrimo rezultatai, kaip ir etnologiniai duomenys, leidžia daryti prielaidą (neabejotinai tikslintą, remtiną istoriniais ir kt. šaltiniais), kad su arbata lietuviai bus pasiskolinę ir pačią – šiuo metu itin populiarią – arbatos gėrimo ceremoniją.

Skoliniu įvardijamos realijos svarbą liudija ir gausus, iki šiol linkęs plėstis žodžio *arbata* lizdas. LKŽ pateikiami 23 hibridiniai dariniai, turintys elementą *-arbat-*, pvz.: *arbatauti*, *arbatinė*, *arbatinis*, *arbatpuodis*, *arbatšaukštis*, *arbatuotis*. Iš jų dabartinei vartosenai būdingesnių tėra tik apie pusę, bet kai kurie jų vartojami platesnėmis nei žodynuose pateiktomis reikšmėmis: plg. *arbatiniu* ir *arbatinuku* vadinami ne tik indai arbatai virti, arbatžolėms užplikyti (DLKŽ, LKŽ), bet ir indai vandeniui virti. Į tai atsizvelgiant rengiant naujus žodynus. Derėtų pasvarstyti ir vartosenoje smarkiai plintančio naujadaro *arbatintis*, jau turinčio naujų vedinių – *pasiarbatinti*, *prisiarbatinti* – pateikties žodyne galimybę. Kiti vartosenoje aptikti ar (ir) eksperimento dalyvių pateikti naujadarai *arbat(o)gėris*, *arbatvakariai*, *arbatdienis*, *arbatvakaronė*, *arbatinukėlis*, *arbatžmogis*, *arbatšokis*, *arbatmaišis*, *arbatpienė*, *pienarbatė* bent jau kol kas vertintini kaip okazionalizmai.

LITERATŪRA IR PAGRINDINIAI ŠALTINIAI

- Akelaitienė G. 2007: Gyvūnų pavadinimai ir kalbinės asociacijos. – *Žmogus ir žodis* 9, 65–69.
- ALP – *Dėl gėrimams gaminti naudojamų augalų lietuviškų pavadinimų*. Prieiga per internetą: <http://www.vlkk.lt/lit/10146> (žiūrėta 2011 m. lapkričio mėn.).
- DLKŽ – *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas*, elektroninis variantas. Prieiga per internetą: <http://www.lki.lt/dlkz/>.
- Dundulienė P. 1991: *Lietuvos etnologija*, Vilnius: Mokslas.
- DŽ – Utkla A. (sud.): *Dažninis rašytinės lietuvių kalbos žodynas*. 1 milijono žodžių morfologiškai anotuoto teksto pagrindas. Prieiga per internetą: http://donelaitis.vdu.lt/publikacijos/Dazninis_zodynas.pdf (žiūrėta 2011 m. spalio mėn.).
- Enciklopedija „Britannica“*. Prieiga per internetą: <http://www.britannica.com>.

- Int – viešosios ir privačiosios vartosenos duomenys, pasiekiami per bendrąją interneto paieškos sistemą *Google*. Prieiga per internetą: <http://www.google.lt> (žiūrėta 2011 m. lapkričio mėn.).
- Laučiūtė J. 1977: Slaviški skoliniai lietuvių kalboje. – *Baltistika*, 2 priedas, 92–96.
- LEB – *Lietuvių enciklopedija*, Bostonas: Lietuvių enciklopedijos leidykla: 1 t. 1953; 12 t. 1957.
- LEK – *Lietuviškoji enciklopedija*, Kaunas: Spaudos fondas: 1 t. 1933; 5 t. 1937.
- LKEŽB – *Lietuvių kalbos etimologinio žodyno duomenų bazė*. Prieiga per internetą: <http://etimologija.baltnexus.lt> (žiūrėta 2011 m. lapkričio mėn.).
- LKŽ – *Lietuvių kalbos žodynas*, t. 1–20, 1941–2002, elektroninis variantas (2005). Prieiga per internetą: <http://www.lkz.lt>.
- Marcinkevičienė R. 2010: *Lietuvių kalbos kolokacijos*, Kaunas: VDU.
- Pabrėža J. A. 2009: *Taislius augyminis* 1–223, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
- Papaurėlytė-Kloviene S. 2005: Konceptualusis liūdesio modelis lietuvių ir rusų kalbų pasaulėvaizdžiuose. – *Žmogus kalbos erdvėje*, 85–93. Prieiga per internetą: <http://www.minfolit.lt/arch/1001/1436.pdf> (žiūrėta 2011 m. lapkričio mėn.).
- Rimkutė E. 2006: Lietuvių kalbos kolokacijų žodynas: sandara ir paskirtis. – *Prace Baltystyczne* 3, 249–258.
- Sabalias A. 1966: Lietuvių kalbos leksikos raida. – *Lietuvių kalbotyros klausimai* 8, 5–142.
- Sabalias A. 1990: *Lietuvių kalbos leksika*, Vilnius: Mokslas.
- Sabalias A. 1994: *Iš kur jie? Pasakojimas apie žodžių kilmę*, Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla.
- Sławski F. 1952: *Słownik etymologiczny języka polskiego* 1, Kraków.
- Smoczyński W. 2007: *Słownik etymologiczny języka litewskiego / Lietuvių kalbos etimologinis žodynas*, Vilnius: VU leidykla.
- ŠLLA – *Šiuolaikinės lietuvių literatūros antologija*. Prieiga per internetą: <http://www.tekstai.lt> (žiūrėta 2011 m. lapkričio mėn.).
- T – *Dabartinės lietuvių kalbos tekstynas*. Prieiga per internetą: <http://donelaitis.vdu.lt> (žiūrėta 2011 m. lapkričio mėn.).
- TB – *Lietuvos Respublikos terminų bankas*. Prieiga per internetą: <http://terminai.vlk.lt/pls/tb/tb.search> (žiūrėta 2011 m. lapkričio mėn.).
- Vasmer M. 1953–1958: *Russishes etymologisches Wörterbuch* 1–3, Heidelberg.
- Wiki – Interneto enciklopedija *Vikipedija*. Prieiga per internetą: <http://lt.wikipedia.org>.

- Vitkauskas V. 2002: Didysis akademinis mūsų Žodynas. – *Dvidešimt „Lietuvių kalbos žodyno“ tomų*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
- VLE – *Visuotinė lietuvių enciklopedija*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla: 1 t. 2001; 4 t. 2003; 10 t. (1–10 t. papildymas) 2006.
- WEBS – *Merriam-Websterio žodynas*. Prieiga per internetą: <http://www.merriam-webster.com/>.
- Zavjalova M. 2006: Daugiakalbystė Lietuvoje: kalbų vartoseną psicholingvistiniu požiūriu. – *Kalbos kultūra* 79, 149–160.

Gauta 2011 12 12

ARBATA: FROM WORDS TO DICTIONARIES, FROM TEXTS TO CORPORA

S u m m a r y

On the basis of diachronic research into the lexicon and lexicographic sources, texts and corpora, representing public and private usage and accessible via the general internet search system, as well as the materials collected by the verbal association experiment, the paper sets out to examine the etymology, semantics, relations with synonymous Lithuanian words referring to beverages, derivatives and compounds and tendencies of present-day usage of the loan word *arbata* ('tea').

As attested by written data, including lexicographic sources, changes in the phonetic substitution, tea and the loan word referring to it reached Lithuania in the 18th century, which was later than other Western European countries. Lithuanians adopted the word *arbata* from the Polish *herbata*; the word was the result of blending of the words of two completely different languages: the Latin *herba* ('herb') and the Southern Chinese *tē* ('herb used for making tea'). Poles, however, have preserved the first component in full. They borrowed the word from Western European languages, cf. the Dutch *herba tee*.

The loan word *arbata* in Lithuanian refers to white, green, black tea, a specific hot drink produced from the dried (fermented) leaves of the Chinese tea bush, and any other hot (sometimes cold) drink, made from various herbs and fruits, jams etc., except for coffee and cocoa. Such results of the investigation attest to a demand to amend the meaning of *arbata* as a beverage, cf. *gėrimas su arbatžolėmis* ('a beverage with the leaves of the tea bush').

The well-established meaning ('any hot beverage') of this fairly new loan word poses a question, if earlier Lithuanians did not have a need for hot beverages. As attested by lexicographic materials, Lithuanians did have their own words referring to hot beverages, cf.: *karštimas*, *žolikės*, *žolynė*, *žoliėnė*, *žolainė*. However, all of them are now extinct.

The importance of the beverage referred to by the loan word can also be seen in the ample and still expanding entry of the word *arbata*. Older fundamental lexicographic sources offer 23 hybrid derivatives and compounds with the root *arbat-*, e.g. *arbatauti* ('to have tea'), *arbatinė* (~'tea bar'), *arbatinis* ('tea pot, tea kettle'), *arbatpuodis* ('tea cup'), *arbatšaukštis* ('teaspoon'), *arbatuotis* (~'to have tea'). The informants of the above associative experiment also suggested some new coinages which have later been found in actual usage: *arbatmaišis* ('tea bag'), *arbatvakaronė* ('tea party'), *arbat(o)geris* ('tea drink'). A number of (stylistically marked) neologisms were found in actual usage but have not been included into the dictionaries, such as *arbatvakariai* (~'tea evenings'), *arbatdienis* (~'tea day'), *arbatinukėlis* (~'a small tea pot'), *arbatpienė* ('milk for one's tea') *pienarbatė* ('milky tea'); *arbatžmogis* (~'tea person'), *arbatšokis* (~'tea dance'). A possibility to include the spreading neologism *arbatintis* (~'to have tea') into dictionaries should be discussed.

KEY WORDS: etymology, semantics, lexicography, corpus linguistics, associative experiment, synonyms, derivatives and compounds, collocations.

JURGITA GIRČIENĖ

Lietuvos edukologijos universitetas

T. Ševčenkos g. 31, LT-03111 Vilnius

jurgag@takas.lt